

Sári Mihály

A szülői szervezetek és az iskola a gyakorlatban

A közoktatás reformja mára permanens megújító folyamattá vált Magyarországon. Az 1993-ban megalkotott közoktatási törvény állandó és változó elemekből épül fel, s gyakran a változtatások szükségesei: a törvény alkalmazása során nyert újabb tapasztalatok, az Európa Unió mércéihez való igazodás, a rendszer immanens önfejlődése diktálhatja a permanens reformot, de aligha tagadható, hogy az eddigi valamennyi parlamenti választás után a kormányzó pártok ideológiai-értékrendszere szerint is módosult a törvény, miként ez történt a NAT-tal is.

Napjainkban is vannak aktuális változtatások: az új érettségi modell és felsőfokú felvételi rendszer bevezetése, az általános iskola első négy osztályában bevezetendő új értékelési szisztéma, a szülői szerepek erősítése nagy vitát kavart ma is.

Az alábbiakban olyan kérdéskört vizsgálunk, amelyben nincs aktuálpolitikai megfontolás: a szülői szervezetek és iskolai rendszerek illeszkedésének multidiszciplinális értékelésére vállalkozunk, arra vagyunk kíváncsiak, hogy történetileg és ma milyen érdekérvényesítési esélyei voltak/vannak a szülők iskolához kötődő szervezeteinek. Arra is reflektálunk, hogy a szülői szervezetek „gyengélkedése” az eltérő szervezeti modellek konfliktusaként értelmezhető, vagy inkább a szülői és csoport-öntevékenység képességének hiányából ered?

Korunk globális, nemzeti, regionális, kistérségi és lokális kihívásai rákényszerítenek arra, hogy az oktatási intézmény a korábbihoz mérten intenzívebben használja fel a szülők erőforrásait, a szülőknek egyre inkább érdekeltnek kellene lenni abban, hogy növeljék azon oktatási intézmény piaci szerepét, amelyben a gyermekük piacképes tudást szerezhet.

Új kihívások, paradigmák

A legújabb kori változások, paradigmaváltások a XIX. század fordulója környékén körvonalazódnak, máig tartóan egyre markánsabb jellemzőkkel írhatók le.

A XIX. századvég különös kordokumentuma a Stuttgartban 1896-tól megjelent, Karl Kautsky által szerkesztett "Die neue Zeit" című folyóirat, amelynek állandó szerkesztő-szerző tagjai között Bebel, Bernstein, Lafargue, W. Liebknecht, Mehring, Sorge nevét olvashatjuk, s amely többek között Karl Marx posztumusz tanulmányait, Auguste Strindberg, a magyar Ernst Lajos, és Európa más kiváló tudósainak, művészeinek írásait közölte. Ezek az írások az elsők között jelzik az „új kor” kihívásait, amelyeket a XX. század ötvenes-hatvanas éveiben Wilbert E. Moore (1963) mint globális és M.G. Ross (1955) mint lokális kihívások rendszerét foglalja össze.

A társadalmi-gazdasági kihívások tükröződnek a kulturális- így az oktatási-intézményrendszer felépítésében, funkcióiban, működési mechanizmusában, normáiban, minőségi követelményeiben, nagyságrendjében, fenntartása módjában. S. Richta: Válaszúton a civilizáció és Philip H. Coombs „Az oktatás világválsága” című munkájukban már a hatvanas évek végén jelzik azokat a változásokat/kihívásokat, amelyek az oktatást érintik.

„Az ötvenes évek kezdetén szerte a világon az emberiség történetében az oktatási rendszer példa nélküli expanziója következett be. A tanulók és hallgatók száma sok országban több, mint duplájára, az oktatási kiadások még gyorsabban emelkedtek, és az oktatásügy az országban a legnagyobb «iparág» fejlődött” (Coombs 1969). „Összefoglaló értelemben ..az előzetesen megismert krízis ezért nem csak egy oktatási krízis, hanem egy válság, amely az egész társadalmat és gazdaságot magába foglalja” (Coombs 1969: 22).

A kötet végén hangsúlyozza, hogy az oktatásnak új, pozitív stratégiát kell választani, amelynek két nélkülözhetetlen eleme van. Az egyik az oktatási rendszer és környezete (input és output oldal) mint egésznek a figyelembe vétele, a másik a gondosan megtervezett cél, innováció, alkalmazkodás a társadalom és gazdaság szükségleteihez (Coombs 1969: 185).

Minden kor magával hoz újabb kihívásokat. A XX. század vége, az új évezred

különösen bővelkedik a radikális változásokban, amelyeket a multidiszciplinális szemléletű kutatások feltártak. Ezek közül David C. Korten (1996) „A tőkés társaságok világuralma” és Samuel P. Huntington (2001) „A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása” c. közismert könyvére hivatkozunk, amelyek kendőzetlenül és megrendítően tárják fel, elemzik a XXI. század jelenségeit, veszélyforrásait.

Kihívások és az oktatás

Meggyőződésem, hogy a magyar iskolarendszer korábbi korokban és társadalmakban a társadalmi szükségletek adekvát megoldására alkalmas funkciókkal, szerkezettel rendelkezett, megfelelt a társadalom funkcionális egysége tételének (Radcliffe-Brown 1935: 395-397), az általános funkcionalizmus tételének, valamint a nélkülözhetetlenség tételének (Malinowski 1926 „Anthropology” . Encyklopaedia Britannica. London-New York 132. Idézi Merton 1980: 163-174), s az oktatás szisztémájában a jövőben is érvényesülnek a fenti szervezetszociológiai törvények. Az iskolai rendszer leképezi a társadalom és gazdaság szerkezeti-működési modelljét, a rendszerváltozások az iskolák működésének „filozófiája” megváltozását, új paradigmákat hívnak életre. Az oktatási rendszer a változások egyik legérzékenyebb indikátora, de egyben katalizátora és aktora is.

A középkorban a kultúráközvetítés-oktatás vallásos-ideológiai konfigurációja paradigma érvényesült. A középkor társadalma és a kor kihívásai ezt igényelték, s az iskola adekvát választ adott. Kozma Tamás az önálló tudományá vált pedagógia korszakára (amely természetesen a filozófia tudomány kíséretében jelenik meg) a „katedra-pedagógia”(bölcész pedagógia) paradigma fogalmat alkalmazza, a XIX.század fordulójától a hetvenes évekig a neveléstudomány és pszichológia viselkedéstudományi pedagógia paradigmában ötvöződik.

Az oktatás tömegméretűvé válása új paradigma megformálódását inspirálta, amelyet „társadalomtudományi paradigma” –ként említi a szerző. (Kozma 2001). Kozma Tamás egyik dilemmája az, hogy vajon a társadalomtudományi paradigma kiszorítja-e a viselkedéstudományi paradigmát az oktatás rendszeréből, vagy megtermékenyíti azt?

Czakó Gábor (1995: 18) korunkat „gazdaságkor”-nak nevezi, amelyben a társadalmi cselekvés minden faktorát gazdasági megoldások szövük át. Valóban, a mai iskola és oktatás a kulturális piac aktora, s amíg a viselkedéstudományi pedagógia „terméke” a közvetített tudás, műveltség, a társadalomtudományi paradigmát vállaló iskoláé a minőségi piacképes tudással rendelkező ember.

Az oktatási rendszer paradigmája és a szülői szervezet

A középkori iskolai és a katedra-pedagógiai paradigma más-más okok miatt a társadalmi rendszer-környezet alapvető társadalmi egységét, a családot kevésbé fogadta el együttműködő partnernek, az utóbbi két paradigma elfogadja, igényli a család (szülők) és szervezeteik közreműködését, az oktatási rendszerben való jelenlétüket.

Az iskolaorientált szülői szervezeteknek történetük van, s a következő fejlődési fázisokat lehet elkülöníteni:

1. Klebelsberg Kuno miniszter 1926.évi VII. tc. alapján a népiskola új szervezeti formáját alakította ki, amelyet „érdekeltségi iskolá”-nak nevezett. Ez az iskolaforma a birtoktulajdonosok, települési közösségek iskolafenntartó jogát (kötelezettségét) jelöli meg (T. Kiss 1998:77). A korszak jellemző szülői fóruma a szülői értekezlet, Hóman Bálint miniszteri periódusa idején pedig általánossá vált a pedagógusok családlátogatása, a fogadóórák rendszere.

A továbbiakban egy szerzőcsoport korszakolását elfogadva (Simonné et. al 2003), de nézőpontjait vitatva és újabb adalékokkal alátámasztva az alábbi módon tagolhatjuk a szülői szervezetek fejlődési ívét.

2. A szülői munkaközösségek öntevékenysége a szabadművelődés korában

Ez a rövid korszak a plurális demokrácia időszakasza, amelyben egyesületek, népfőiskolák, alapítványok és más nonprofit szervezetek, öntevékeny művészeti mozgalmak születtek. Ebben a folyamatban természetszerű, hogy szülői szervezetek is létre jöttek az oktatás támogatása céljával. A korszak nonprofit szervezeteit 1950-ig felszámolta a pártállam, a szülői közösségeket az iskolákkal együtt 1948-ban államosította.

3. Az állami iskolarendszer szülői munkaközösségeinek megszervezése állami és politikai kontroll alatt (1948-1955)

A Magyar Dolgozók Pártja a Magyar Nők Országos Tanácsát bízta meg a szülői munkaközösségek felügyeletével, a szülők kommunista nevelésével.

4. Osztály szülői munkaközösségek megszervezése az 1961.évi oktatási reformig A folyamat a társadalmi konszolidáció része. 1956 után az MSZMP a szülői szervezetek számára kontroll-lehetőséget adott az „ellenforradalomban” kompromittált tanító-tanár társadalom sakkban tartása céljával.

5. Az 1961.évi II. tv. végrehajtására orientált szülői munkaközösség kora (1961-1970)

6. Tétova útkeresés kora 1970-1985. Az elbizonytalanodás és érdektelenséget tükrözi az, hogy az 1972. szeptember 20-i Országos közoktatáspolitikai aktíva ülésen Aczél György a zárszóban kifogásolta, hogy „ Nem volt szó a mi számunkra nagy jelentőségű szülői munkaközösségekről sem”(Aczél 1972: 65).

7. Az 1985. évi oktatási törvény érvényességi kora.

8. Az 1993. évi közoktatási törvény elfogadásától az 1996. évi törvénymódosításig, az 59.§ beiktatásáig

9. A „szülői szervezetek” kora 1996-tól napjainkig

Ha valaki arra vállalkozna, hogy megírja a szülői munkaközösségek történetét, a kilenc korszakot három periódusra oszthatná. Az első és második időszakot a direkt participáció, horizontális szerveződés, spontaneitás , határozott érdekartikuláció, érdekképviselet, önszervezés és önzetetés jellemezte, amelyet fentről ösztönzött is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A második periódusban a politikai indoktrináció, a politikai hatalmi kontroll, hierarchikus tagolódás, az önrendelkezés hiánya, betagozódási kényszer, az iskolai vezetés révén történő „működtetés” attributumait sorakoztathatjuk fel azzal a megszorítással, hogy bizonyára voltak eredményes szülői munkaközösségek is. Az 1985. évi közoktatási törvény a szülői közösségeknek tágabb cselekvési teret jelölt meg, azonban a szülői munkaközösségek már nem éltek a nagyobb szabadsággal, a több jogosítvánnyal a politikai-gazdasági-kulturális rendszerváltás pitvarában..

A harmadik periódus az 1993. évi LXXIX. , közoktatási törvény megjelenésétől kezdődik. A törvény az iskolaszékek létre hozását írta elő, amelyben a fenntartó, az iskola testülete-diákönkormányzata és a szülői képviselete kapott helyet . Az iskolaszék fontos döntési, egyetértési, vélemény nyilvánítási és javaslattevő jogkörökkel rendelkezik, amelyekkel élve a szülői képviseleti oldal nem csupán az iskola működését, hanem az önkormányzat (fenntartó) fenntartói magatartását is befolyásolhatja. Kérdés, hogy a tantestület és az önkormányzat milyen valóságos döntési jogokat ad át? A fenntartó oly mértékben ad át döntési jogokat, hogy az ne veszélyeztesse az intézményi gazdálkodás és egyéb területre nézve alapellátó tevékenységét.

Önkritikusan bevallhatjuk, hogy –nem az iskolák hibájából- de az iskolaszékek többsége formálisan működött, a valóságos érdekegyeztetés hiányzott. A szülői munkaközösségek –felszabadulva a kényszerek nyomása alól, de jogosítványok nélkül - részben továbbra is az iskolák útítársai maradtak.

Liskó Ilona az 1993-as közoktatási törvényt közvetlenül megelőző időszakban végzett kutatásokra hivatkozva (Liskó 1992: 80-81¹) bizonyította, hogy a piacképes iskola támogatói a magasan iskolázott, fiatal, gyermekes szülők, akik az előző iskolamodellben is pozitív iskoláztatási attitűddel rendelkeztek, s a gyermekeik érdeke érdekében a törvényt

¹ Halász Gábor 1990 tavaszán az OKI megbízásából végzett kutatására utal.

megelőzően is érdekérvényesítésre és az iskola anyagi támogatására képesek voltak Ugyanez a kutatás rámutat arra is, hogy a kisgyermekes szülők többsége szegény, passzív, az érdekérvényesítésre nem vállalkozik. Ergo: az iskolák szülői támogatói ugyanazok a rendszerváltás előtt, mint után, az iskola nem vált szülői politikai frontok összecsapásának színterévé.

Iskola és rendszerkörnyezete kapcsolatának újrafogalmazása

A társadalmi-gazdasági-kulturális rendszerváltás új, a korábbihoz képest eltérő téri-társadalmi szerkezetbe helyezte a magyar lakosságot. A magyar gazdaság ideológiai fékek és biztosítékok nélkül került a világpiaci rendszerbe, a neoliberais közgazdaságtani szemlélet szerint a kultúra a kulturális piacon eladható termék lett, a kulturális piac pedig része a közgazdasági értelemben vett piacnak. Az oktatásban új állami finanszírozási szabályok születtek, az intézményrendszer fenntartása plurálissá vált, állam, egyház, alapítvány, vállalkozás azonos fenntartói jogokkal lépett be az iskola-óvoda működtetők körébe. Látványosan szüntek meg szakmák, szakmacsoportok, bizonyos tudástartalom leértékelődött, új tudástartalmak születtek.

A nemzetközi munkaerőpiac az idegen nyelvek tudását, a komputertechnikai ismereteket, a menedzsment ismereteket a korszerű szakmai ismeretek mellé emelte, az innovatív képesség és a tudás minősége teszi eladhatóvá a „humán erőforrást”, a termelő ember válik az iskola, a képzés termékévé.

A demográfiai mélyvölgy ezen változások időszakában érte el az iskolákat, versenyhelyzet támadt azonos szerepkörű és helyzetű iskolák között, speciális, minőségi tudás átadására, a „társadalomtudományi paradigma” vállalására, az oktatási piac építésére kényszerültek.

Az 1. mellékletünkben Barta Tamás modelljét látjuk, amelyben az iskola piacképességét, rendszerkörnyezeti meghatározottságát szemlélhetjük. Az ábra nem érzékelteti a téri rendszer mélységét, a befolyásoló mikro-, mezo- és makrofolyamatokat, de az alapvető külső és belső ható rendszert prezentálja.

Ebben a helyzetben újra kell értelmezni az iskola funkcióját, az iskola és rendszerkörnyezete viszonyát, új fogalom jelenik meg: „iskolamenedzsment”, majd egyre újabb fogalmak: stratégiai menedzsment, innovációmenedzsment, információmenedzsment, minőségmenedzsment, tudásmenedzsment, marketingmenedzsment, projektmenedzsment, PR-menedzsment, pénzügyi menedzsment, stb. Az oktatás intézménye többé nem privilegizált, nevelésre –oktatásra determinált szervezet, hanem az oktatási piac szereplője, amelyen a helyi társadalmakban, kistérségekben, régiókban együtt élő családok strukturált rendszere és a termelő szervezetek lesznek a piaci megrendelők, az iskola az eladó. Ha az iskola piaci terméke nem adható el, elfordul az iskolától a megrendelő, a fenntartó pedig megszűnteti, a tudáspiacon keresett terméket produkáló szervezet pedig növeli a bevételeit, finanszírozhatja a minőségi oktatást. (Szelekció, verseny) A neoliberális művelődéspolitikai koncepció működtet ugyan kiegyenlítő mechanizmusokat (normatív támogatás, projektek) de a piacképes termék garantálja a found raising esélyeit is.

A 2. ábránk a családok rendszerkörnyezetét mutatja be, amelyben az oktató-képző rendszer csupán egyetlen faktor a kulturális szolgáltatásokon belül, ám a piaci-termelő – infrastrukturális faktoral együtt képezi a társadalmi akciók terét. A (polifunkcionális) családot sokféle érdek határozza meg, ezek közül csupán egy -ám egyik legfontosabb- érdek a család és egyéni emberi erőforrás(tudástőke) növelése, s áttételesen: a piacon megszerezhető pénztőkévé és kapcsolati tőkévé változtatása, a kondíciók bővített újratermelése, a szükségletek magasabb szintű megoldása.

Az iskolában megjelenő szülő-megrendelő pontosan felméri az oktatási rendszeren belül lehetséges érdekérvényesítés lehetőségét, s csak akkor választja azt, ha az hatékony, „energiatakarékos”, eredményes, önérdékközpontú.

A 3. mellékletünk, ábránk Baranya megye legnagyobb közoktatási intézményének

általános iskolai szülői szervezeti struktúráját és az iskolaszékkel való összefüggését mutatja be. Ideálisnak tűnő helyzet: egyetlen nagy, mélyen tagolt rendszer, amely a képviselői rendszer demokratikus szisztémáját alkalmazza. A szülői szervezet véleményezési joggal rendelkezik, amely úgy realizálódik, hogy a saját szervezeti és működési szabályzatukban megfogalmazzák, hogy a véleményezési jogukat mely esetekben kell feltétlenül kikérni. A közoktatási törvény 102.§-a /3/ bekezdése felsorolja ugyan azokat az eseteket, amelyekben a fenntartó köteles kikérni a szülői szervezet véleményét, de csupán a véleménykérés elmaradása jogszabálysértés, a fenntartó eltekinthet a szülői szervezet véleményének tartalmától.

A szülői szervezet öntevékeny alapon jön létre, nem jogi személy, iskolán belüli szervezet, amely nem része az iskolának. Önmaga számára adhat feladatokat, saját munkáját koordinálhatja, amelyhez a normatív támogatásokból kellene elkülöníteni költségkeretet. Mindez önkormányzati-fenntartói feladat. Az összeg elkülönítésében a fenntartó és intézmény is ellenérdekel, saját szűkös költségvetési mozgásterét korlátozza.

Nem véletlen, hogy több szülői szervezet létesül (het) az oktatási intézményekben, amelyekben a csoportok között érdek-divergencia és konvergencia egyaránt előfordul. Az sem véletlen, hogy az iskolák mellett vagy településen szülői egyesület, mint nonprofit szervezet jön létre azzal a céllal, hogy a szülői érdekeket érvényesíteni tudják. A nonprofit szervezet magatartása praktikusabb, az önkormányzatokra gyakorol hatást, áttételesen, de hatékonyan befolyásolhatja az iskola vezetését.

Rendszeridegen rendszerek ?

1. A szülői szervezet az iskola hierarchikus rendszerét követi a felépítésében, egy idegen, vállalati felépítési modellt követ. Hierarchikusan szerveződő diffúz civil szervezet. Látszólag megfelel az általunk is hivatkozott, a társadalom funkcionális egysége tételének, de nem felel meg az individuális érdekek sokszínűségét tükrözni képes érdekképviselői szervezetnek.
2. Kikapcsolja a direkt participáció lehetőségét, demokratikus képviselői rendszerrel helyettesíti azt.
3. Az érdekartikuláció illuzórikus, mert nincs mögötte valóságos rendszeres szervezeti élet
4. A többszörös érdekáttétel, az érdekek szervezetek fölötti megfogalmazásában elmosódhat a konkrét egyéni vagy osztályközösségi érdek.
5. A véleményezési jog nem igazán érdekartikuláló tényező , a Magyar Köztársaság Alkotmánya 61.§-a /1/ bekezdése biztosítja minden állampolgárnak a szabad véleménynyilvánítási jogot. Autonómiája, önrendelkezése erősen korlátozott..
6. A belső információs rendszer működtetése (visszajelzések, oldalirányú, azonos szintű , egynemű szervezetekkel való kommunikáció) hiányzik.
7. Ha az érdektintegráló fölöttes szervezet a döntését akcióvá bontja le, a „demokratikus centralizmus” működési elve szerint cselekszik, s elriasztja a szülőt. Ha ezt nem teszi, fölfelé érdekelző, lefelé semmilyen szerepe nincs
8. A szedhető tagdíj nem jogi személyiségű szervezet esetében szabálytalan , a pénz kezelője hiba esetén nem vonható felelősségre. Ha az iskola a pénz kezelője, megnő a bürokrácia, a kifizetés és bevétel a költségvetési, számviteli és adóztatási törvények szerint érvényesíthető.
9. A legtöbb szülő inkább elviseli mind a szervezeti életet, mind a szervezetben vállalt hivatal, ami semmire sem kötelezi.(Kollektív felelőtlenség)
10. A szülői szervezet/ iskolaszék autonómiájának a növelése az iskolai vezetés önrendelkezésének, a szervezet saját érdekű működésének korlátjává válhat. Az iskolavezetés döntési kompetenciája és felelőssége és a társadalmi irányítás közötti határvonal bizonytalan.

A szülők és az új társadalmi kihívások

1. .A szülők többségének öntevékenységi foka megmarad a szociális szükségletek által

kiváltott öntevékenységi szinten. Az érdekartikuláció és érdekérvényesítés komplex szemlélete és gyakorlata a többség számára ismeretlen.

2. A demokrácia gyakorlatának hiányában a probléma és a megoldás közé intézményesített, hosszú folyamatot épít be, amelyet a gyorsan változó környezet nem tolerál. (Túllép az idő a problémán)

3. A „civil kurázi” saját bőrre megy, a megtorlás rendszerint nem marad el, jogos a szülői félelem.

4. Az új pedagógiai paradigmák, oktatási tartalmak, munkamódszerek, a társadalom-intézmény viszonyának újraértelmezése szakmai feladat, a laikusok és experték között nő a szakmai kompetencia-különbség.

A szülő egyik fontos feladata a gyermeke iskoláztatása. Az iskola és a család rendszerkörnyezetének ábrái alapján megállapíthatjuk, hogy az oktatási intézményen túli rendszerek domináns többségben vannak. A szülőnek vannak más szerepei is, amelyek révén érdekérvényesítése rövidre zárható: házastárs, testvér, gyermek; szomszéd, utcabeli; katolikus, szociáldemokrata, hegyközségbeli, „törzsökös” (tüke); beosztott, munkatárs, főnök; pénzbefektető, adós, adózó polgár; népdalköri tag, asztaltársaság tagja, horgász; beteg, törzsvásárló, útitárs. A szülő azt az utat választja az érdekei megoldására, amely a legrövidebb ideig tart, a megoldásra a legközelebbi szervezetet használja fel, s a legkisebb energia ráfordításra törekszik az elérhető legnagyobb sikert remélve. Gyakran nem a szülői szervezet a választott érdekcsatorna, de lehet az is, ha okos emberek kezében van, s okos iskolavezetéssel találkozunk.

Az iskolaszék, a szülői szervezet, a szülői munkaközösség vagy a szülői egyesület ma még nem kiforrott szervezetek. Azokat felszámolni botorság lenne, idő, türelem, gyakorlat, tapasztalat szükséges ahhoz, hogy az iskola és a szülői szervezetek optimális szervezeti integrációja, a működés ideális modellje megformálódjon. Hét hónap alatt megtörtént a politikai rendszerváltás Magyarországon. Hét év kellett a gazdasági rendszerváltáshoz, hetven év kell a kultúra rendszereinek, tartalmának, mechanizmusainak átrendeződéséhez. Addig is higgyük el, hogy mindenki a jobbra törekszik. A 2060.évi kaposvári konferencián számon kérhetik ennek teljesülését.

Hivatkozott irodalom

- Aczél György 1972. Zárszó. In.: Országos közoktatáspolitikai aktíva 1972.szeptember 20. Kossuth Könyvkiadó 65.
- Czakó Gábor 1995. Mi a helyzet?-Gazdaságkor titkai. Budapest: IGEN Egyesület 18.
- Coombs, P. H. 1969. Die Weltbildungskrise. Stuttgart: Klett Verlag
- Huntington, S. P. 2001. A civilizációk öszezsapása és a világrend átalakulása. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Korten, D. C. 1996. Tökés társaságok világuralma. Budapest: Kapu Kiadó
- Kozma Tamás 2001. Paradigmáink. Iskolakultúra, XI. évf. 2001./10.sz. 3-14.
- Liskó Ilona 1992. „Szerkezetváltó” iskolák. In.: Szabad legyen, vagy kötelező? Educatio, 1992. 80-81.
- Merton, R. K.1980. Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest: Gondolat 163-174.
- Moore, W. E. 1963. Social Change. Englewood: Prentice Hall
- Radcliffe-Brown, A. R. 1935. On the concept of function in social science. Anthropologist. 1935. 37. 395-397.
- Ross, M. G. 1955. Community Organization: Theory and principles. New York: Harper and Brother 80-84.
- Simonné Toldi Ágnes-Keszei Sándor-Novák János 2003. Volt szülői munkaközösség, nincs szülői munkaközösség? Van szülői szervezet!
<http://www.iskolaszek.hu/kiadvanyok/voltszuloi/tartalom/volt.htm> 2003.06.25. 1-12.
- T.Kiss Tamás 1998. Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Budapest: MMI-Kikszáth Kiadó 77.